

ФЛЕКСІЙНИЙ СПОСІБ ТВОРЕННЯ ЖІНОЧИХ НОМІНАЦІЙ

Марія Брус

У статті досліджено особливості структурно-семантичної деривації загальних жіночих особових номінацій на -а, -ая староукраїнської мови XVI-XVIIст. Аналіз закономірностей формування таких фемінітивів показав, що вони являють собою специфічні дериваційні конструкції, які є результатом флексійного способу творення.

The article examines the structural and semantic peculiarities of common feminine nouns ending in -a, -aya used in the Ukrainian of the XVI th -XVII th centuries. The study analyzes the formation of common feminine nouns as specific constructions which are the result of flexional derivation.

Серед загальних жіночих особових назв староукраїнської мови XVI–XVIIст. виділяється невелика кількість дериватів, утворених за допомогою флексій -а, -ая (*патрона, єгиптянина, конюшая, скарбная* тощо).

У мовознавстві немає однозначного погляду на спосіб творення особових фемінітивів такого типу. Жіночі найменування з флексіями -а, -ая кваліфікуються як деривати, утворені суфіксальним способом (нульова суфіксація) [Лопатин 1966: 8-9; Земская 1973: 255; Пауленка 1978: 78; Грамматика 1970: 147], безсуфіксальним [Потиха 1970: 158-161], конверсійним [Смирницький 1956: 81; Dokulil 1962: 202; Кубрякова 1974: 75; Ахманова 1957: 223], фонетико-морфологічним [Грамматика 1960: 209].

Незважаючи на різноманітне трактування деривації особових фемінітивів на -а, -ая, жіночі імена вказаного морфологічного оформлення слід вважати, очевидно, результатом флексійного способу. Віднесення їх до такого способу словотворення пояснюється функціональними особливостями детермінанта -а. Ще з індоєвропейського часу він відомий як дериваційний формант [Мейє 1951: 276], котрий на праслов'янському ґрунті внаслідок ускладнення своєї структури втрачав словотворчу функцію і виступав показником іменникової основи [Бевзенко 1960: 105]. До того ж початок формування жіночих дериватів за допомогою флексії -а сягає ще давніх слов'янських часів [Мейє 1951: 276-277]. За аналогією до них впродовж наступних синхронних зрізів конструювалися інші слова. Напр., у “Матеріалах для Словаря древнерусского языка” І.І.Срезневського подаються номінації *друга, кѣма, оспожа, раба, роба*

тощо [Матеріали 1893: I, 725, 1361-1362; 1895: II, 735; 1903: III, 2, 125], а в Словнику староукраїнської мови XIV–XVст. – назви *госпожа, оноука, теща, християныни* тощо [Словник...XIV-XVст. 1977: I, 256; 1978: II, 85, 430, 1404]. Все це дозволяє розглядати жіночі особові найменування із закінченнями *-а, -ая* як деривати, утворені флексійним способом¹. Закінчення *-а, -ая* виступають у структурі особових фемінітивів одночасно дериваційними формантами і показниками граматичного значення жіночого роду [Пауленка 1978: 78].

У писемних пам'ятках XVI–XVIIст. нами виявлено понад 25 особових фемінітивів із закінченнями *-а, -ая*. Номінації на *-а, -ая* мотивуються похідними і непохідними основами маскулінних найменувань. З урахуванням словотворчих морфем, структури і семантики вивідних слів встановлюються такі СМ особових фемінітивів на *-а, -ая*:

1. Непохідна і похідна основа + *-а*: *тесть* (К.ССУМ) – *та* Иван после князя Сѣмена Юрѣвича Его Милости искал на княгини Его Милости, *тещи* господаря моего (AS, III, 137), *рабъ* (К.ССУМ) – *Кѹпила сию книгѹ раба* Божиа (Яв ИЗ, 24), *монахъ, единокъ* (К.ССУМ) – *Инокина*: *Монаха*, мнишка, черница, або єдинока (ЛБ, 48), *онукъ* (К.ССУМ) – з *онукою* пасыньковъною жаловали (АЖМУ, 70), *католикъ* – безъ жадного нарушеня *католика* Екклісія заховывала (К.ІСТ), *супругъ* (К.ССУМ) – *Отказная* записъ Ивана Полозовича и *супруги* его Анастасіи (АЮЗР, I, 55), *патронъ* – *А* если бы теж хто схотѣлъ мѣти собѣ за *патрону* Мѣтръ Бѣжію (К.ССУМ), *господь* “Бог” (К.ССУМ) – *Радуйся*, его ж дванадесят апостол те мати, *госпоже* (Величк. Тв., 60) – “Богородиця”, *пасербъ* – *Татияна, пасерба* Холявчина (К.ІСТ), *небогъ* “бедный” [Мейе 1951: 301] – *небого*, не ед за мужем своим (Арх ЮЗР, 8, III, 442), *подругъ* (К.ССУМ) – *І* се ність син мой, его же есмь родила, но, рече, син *подруги* моєї

¹ А.О.Загнітко вказує, що флексія *-а* не виконує словотворчої функції, а “матеріалізує нульову позицію фемінітивного суфікса” [Загнітко 1987: 69].

(АОпС, УЛ I, 36), *правнукъ* – преблгсвенна Влдчца нша Бца, яко *правнука* первыго, смерти подлегло Адама (К.ІСТ). (Номінації *подруга* і *правнука* можуть розглядатися і як деривати, утворені префіксально-суфіксальним способом) тощо.

2. Похідна основа прикметникового типу відмінювання + *-ая*²: *войский* – я настазиа скубедя(н)ка *во(и)ская* бра(с)лавская (ССУМ, 4, 194) – “дружина войського”, *городничий* (К.ССУМ) – Я *горо(д)ничая* воло(ди)ме(р)ская (ВГ, 158) – “дружина городничого”, *воротный* – призвавши *воротной* казала єи (сестру)...выгнат (ІСТ, 312) – “жінка, яка відчиняє ворота”, *земский* (К.ССУМ) – врдник Єй Милости паней Богшовой, подскарбиной земской з Долгобород (AS, VI, 116), *рыкный* – Тивона нашого Яцка и *рыкную* Марушу збилъ, змордовалъ (К.ІСТ) – ”жінка, яка доглядає челядь”, *дворный* (К.ССУМ)– пани Ивановаа Андреевича, подскарбинаа *дворнаа* господараа, королаа Єго Милости (AS, VI, 47), *служащий* (К.ССУМ) – Что, *служащая* егда сотвори, и легким сном успе (Величк. Тв., 164) тощо³.

З розглянутих СМ видно, що одні жіночі деривати мотивуються субстантивними основами, зокрема, фемінітиви на *-а*, а інші найменування – основами прикметникового типу відмінювання, здебільшого жіночі номінації на *-ая*.

Творення жіночих особових назв флексійним способом від субстантивних основ не викликає суперечностей, оскільки морфема *-а* у такому випадку сполучається з основами конкретного, чітко визначеного морфологічного оформлення, які до того ж формально і семантично простіші від фемінітивів (*внукъ* – *внука*, *аравитянинъ* – *аравитянина*). Сумнівним є творення флексійним способом жіночих імен від основ прикметникового характеру. Це зумовлено

² В.В.Лопатін зазначає, що у системі мови немає структурних обмежень для творення назв жіночого роду від іменників прикметникового типу відмінювання із значенням особи [Лопатін 1966: 8].

³ Жіночі номінації на *-ая* стилістично нейтральні і протиставляються фемінітивам з оцінним наченням [Голубева 1974: 64].

особливостями мотивувальних слів таких особових фемінитивів. Деякі чоловічі номінації прикметникового типу, які виступали дериваційною базою для вказаних жіночих найменувань, ніколи не були прикметниками і відповідно процесу субстантивації не піддавалися, напр., *підчаший* [Бевзенко 1960: 139]. Інші маскулінні назви, очевидно, були прикметниками, які перейшовши у категорію іменників, з часом втратили співвідносні омонімічні ад'єктиви і перестали сприйматися як субстантивати, напр., *вартівничий* [Гринчишин 1965: 33]. З огляду на різноманітність твірних основ прикметникового характеру, жіночі номінації на *-ая* поділяються на деривати, мотивовані чоловічими назвами, які не піддавалися субстантивації (*хоружий* – *хоружая*) і маскулінними назвами, які зазнали субстантивації (*подданий* – *подданая*).

Розмежування фемінитивів на *-ая*, мотивованих несубстантивованими і субстантивованими чоловічими номінаціями, є складною проблемою, єдиним критерієм якого залишається встановлення відсутності чи наявності відповідних омонімічних прикметників [Пауленка 1978: 80]. Однією з причин відсутності співвідносних прикметників чоловічого роду є неможливість взагалі їх творення. Це стосується більшості жіночих номінацій на означення дружини за посадою, саном, титулом чоловіка. Їхні твірні ад'єктивні основи не мають відношення до субстантивації і кваліфікуються як результати морфологічного словотворення [Низинская 1976: 224]. Жіночі номінації на *-ая*, мотивовані ними, вважаються дериватами, які походять від несубстантивованих прикметників (*конюшая*, *городничая*). Відсутність омонімічних прикметників може бути викликана і незафіксованістю їх у писемних джерелах [Потебня 1968: 42-46]. У такому випадку назви дружин за соціальною ознакою чоловіка, який належить до високого або середнього соціального стану, передбачають наявність співвідносної несубстантивованої маскулінної назви, а інші жіночі номінації мотивуються субстантивованими прикметниками, за аналогією до інших фемінитивів.

Існування співвідносних ад'єктивів дозволяє розглядати фемінітиви на *-ая* як деривати, утворені шляхом морфолого-синтаксичної деривації, чи як слова, породжені флексійним способом від субстантивованих прикметників за допомогою форманта *-ая*. Зважаючи на те, що субстантивації зазнавали первинно прикметники без вказівки на рід (*безаконьныи, посланыи* тощо), які були досить поширені ще у давньоукраїнській мові [Самійленко 1964: 50], а також на те, що розглядувані нами прикметники чоловічого роду остаточно перейшли у розряд іменників, вони виступають дериваційною базою для фемінітивів на *-ая*. Процес творення жіночих номінацій на *-ая* у такому випадку аналогічний морфологічній деривації.

Таким чином, аналізовані особові фемінітиви характеризуються формальною відмінністю від чоловічих назв, а саме словотворчими морфемами *-а, -ая*. Однак, як видно з прикладів, жіночі деривати на *-а* формально складніші від маскулінних номінацій, а фемінітиви на *-ая* формально співвідносні з чоловічими назвами. Між жіночими найменуваннями з флексіями *-а, -ая* простежуються відмінності, які виявляються у належності фемінітивів до різних словозмінних типів – на *-а* і на *-ая*.

Твірні чоловічі номінації і похідні жіночі назви з флексіями *-а, -ая* розрізняються не тільки формально, а й лексико-семантично. Фемінітиви на *-а, -ая* виступають самостійними лексичними одиницями стосовно маскулінних номінацій. У процесі деривації жіночі найменування із закінченнями *-а, -ая* реалізують різні словотвірні значення. Одні з них набувають мутаційного значення, а інші – модифікаційного значення. Мутаційними дериватами є, утворені від несубстантивованих маскулінних номінацій, найменування дружин за соціальними ознаками чоловіків. Значення таких фемінітивів відмінне від лексичного значення їхніх твірних слів (*конюший – конюшая*). Модифікаційними дериватами виступають найменування жінок за національними, територіальними, релігійними ознаками тощо. Вони

формується внаслідок модифікації значення твірного слова (*сусідь – сусіда, католикъ – католика, самарянинъ – самарянина*).

Аналіз словотвору жіночих номінацій з флексіями *-а, -ая* показує, що особові фемінитиви на *-а, -ая* є своєрідною категорією дериватів у словотвірній підсистемі загальних жіночих особових назв староукраїнської мови XVI–XVIIст. Специфічність їх простежується у способі деривації – флексійному, дериваційних формантах–закінченнях *-а, -ая*, за допомогою яких вони відрізняються від співвідносних чоловічих номінацій, у лексичній самостійності щодо маскулінних назв.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Ахманова 1957 – Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии.- М.: Учпедгиз, 1957.– 295с.
- Бевзенко 1960 – Бевзенко С.П. Исторична морфологія української мови. (Нариси із словозміни та словотвору).– Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960.– 416с.
- Dokulil 1962 – Dokulil M. Tvořeni slov v češtině. 1. Teorie odvozování slov.– Praha, 1962.– 247s.
- Грамматика 1960 – Грамматика русского языка.– М.: Из-во АН СССР, 1960.– Т.1.– 719с.
- Грамматика 1970 – Грамматика современного русского литературного языка.– М.: Наука, 1970.– 767с.
- Гринчишин 1965 – Гринчишин Д.Г. Явище субстантивації в українській мові (субстантивація прикметників).– К.: Наук. думка, 1965.– 112с.
- Голубева 1974 – Голубева Н.П. Деривационные свойства субстантивированных прилагательных // Тези доповідей та повідомлень міжвуз. наук. конф. з питань східнослов'янського іменного словотвору.- К., 1974.- С.64-65.
- Загнітко 1987 – Загнітко А.О. Корелятивність іменників - назв осіб чоловічого і жіночого роду // Українське мовознавство.- 1987.- Вип.14.- С. 67-74.
- Земская 1973 – Земская Е.А. Современный русский язык: Словообразование.- М.: Просвещение, 1973.– 304с.
- Кубрякова 1974 – Кубрякова Е.С. Деривация, транспозиция, конверсия // Вопросы языкознания.– 1974.– №5.– 64-76.
- Лопатин 1966 – Лопатин В.В. Способы именного словообразования. (Нулевая аффиксация, субстантивация). Автореф. дисерт. кандидата філол. наук.- М., 1966.– 20с.
- Матеріали 1893, 1895, 1903 – Матеріали для словаря древнерусского языка по письменным памятникамъ И. И. Срезневскаго. – Санктпетербургъ: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1893. – Т. I.– 1420с.+ 49с.; 1895. – Т. II. – 1802с.; 1903. -.Т.III.– 1684с.+ 272с.+13с.
- Мейе 1951 – Мейе А. Общеславянский язык.- М.: Из-во иностр. литературы, 1951.– 491с.
- Низинская В.А. К вопросу словообразования существительных адективного типа склонения // Актуальные проблемы русского словообразования.– Ташкент, 1976.– С.221-225.
- Пауленка 1978 – Пауленка Н.А. Нарысы по беларускаму словаутварэнню.- Минск: Выдавецтва БДУ імя У.І. Леніна, 1978.– 136с.
- Потебня 1968 – Потебня А.А. Из записок по русской грамматике.– М.: Просвещение, 1968.– Т. 3.–551с.
- Потиха 1970 – Потиха З.А. Современное русское словообразование.- М.: Просвещение, 1970.–384с.
- Самійленко 1964 – Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови.– К.: Радян. Школа, 1964.– Ч. I.– 234с.
- Словник... XIV - XV ст. 1977, 1978 – Словник староукраїнської мови XIV - XV ст. – К.: Наук. думка, 1977.– Т. 1.– 630с. ; 1978.– Т. 2.– 591с.
- Смирницкий 1956 – Смирницкий А.И. Лексикология английского языка.– М.: Из-во литературы на иностранных языках, 1956.– 260с.

СПИСОК

ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- АЖМУ Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVIст. (1582-1588 pp.) / Підготував до видання М.К.Бойчук.– К.: Наук. думка, 1965.– 190с.
- АОпС, УЛ I Апокрифи. Оповідання про Соломона // Українська література XIV-XVIст. Апокрифи. Агіографія. Паломницькі твори. Історіографічні твори. Полемічні твори. Перекладні повісті. Поетичні твори.– К.: Наук. думка, 1988.– С. 33-36.
- АрхЮЗР Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе.- К., 1909.- Ч. 8, т. III.
- AS Archiwum ksiazat Lubartowiczow Sanguszkow w Slawucie.- Lwow, 1890.- Т. III (1432-1534); Т. VI (1549-1577).
- АЮЗР Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией.– СПб., 1863.- Т. I.
- ВГ Волинські грамоти XVIст. / Відп. ред. В.В. Німчук.– К.: Наук. думка, 1995.- 245с.
- Величк. Тв. Іван Величковський. Твори / Відповід. ред. Л.Є. Махновець.– К.: Наук. думка, 1972.– 191с.
- ІСТ Історичний словник українського язика / Під ред. Є.Тимченка.- К., Харків, 1930-1932.- Т.1.
- К.ІСТ Картотека до Історичного словника українського язика Є. Тимченка. Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України.- Львів.
- К.ССУМ Картотека до словника української мови XVI –I пол. XVIIст. Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України.- Львів.
- ЛБ Беринда П. Лексикон словенороський .– К., 1627 / Підгот. тексту і вступ. ст. В.В Німчука.- К.: В-во АН України, 1961.– 272с.
- ССУМ Словник української мови XVI – I пол. XVII ст.- Львів, 1997.- Вип. 4.– 259с.
- ІЗ Ю. А.Яворский. Исторические личные, вкладные и другие записи в карпаторусских рукописных и печатных книгах XVI-XIX вв. // Науковий збірник товариства “Просвіта”.– Ужгород, 1931.– Річник VII-VIII.

Див. : **Брус М. П.** Флексійний спосіб творення жіночих номінацій / Марія Брус // Наукові записки. Серія: Філологічні науки. – Кіровоград : РВЦ КДПУ імені В.Винниченка, 2001. – Вип. 31. – С. 61–64.